

SZABADKA ÉS KÖRNYÉKE KÖZÉP- ÉS TÖRÖK KORI KÉZMŰVESSÉGÉRŐL

M A G Y A R L Á S Z L Ó

Ha abból indulunk ki, hogy egy település legjellemzőbb mutatója iparának fejlettsége, akkor Szabadka a régmúlt időkben – az eddig felkutatott adatok alapján – nem is játszhatott kis szerepet a térségben. Ugyanis a vidékünk kézművességét idéző tárgyi bizonyítékok néhány ezer évesek. Az agyagedények formagazdagsága és díszítőművészete már a neolitikumtól kezdve e vidék lakójának alkotókészségéről és esztétikai igényéről tanúskodik. Az i. e. első évezred derekáig kézzel díszítették az edényeket, majd a korongolás művészete kezdett meghonosodni.¹ A fémek felfedezése és gyakorlati alkalmazása e táj emberének életében szintén gyökeres változásokat hozott. Először a rezet alkalmazták és alakították, majd öntötték. A régészet számon tartja a Hajdújárás közelében levő kővágói bronzkori öntőműhely lelőhelyét, és a néhány itt készített bronztárgyat.² A vas felfedezése már új technológiát kívánt, ami eleinte a kovácmesterségben és ennek ágaiban, de főként az ötvösmesterség fejlettségében, az ötvösművészet gazdagságában csúcsondott ki. A nemesfémből készített ékszerek tökéletes megmunkálása minden történeti korszak kézművesét nagy erőpróba elé állította, egyben különös tiszteletet kölcsönzött neki. A népvándorlás korából is többnyire agyag-, fém- és csonteszközök láttak napvilágot. A bőr, fa, textil és más hasonló anyagból készült tárgyak megsemmisültek a föld felszíne alatt.³ Szembetűnő, hogy az üvegművesség termékeiből milyen elenyésző mennyiség fordul elő. Mindenképpen úgy kell ezekre a leletekre gondolni, hogy közülük valamennyi nem készülhetett vidékünkön. A távolsági kereskedelem áruja, ha nem is mutathatók ki minden esetben, de valószínűsíthetők. Sok tekintetben tehát kézzelfoghatóbb bizonyítékokról árulkodnak a későbbi, vagyis a középső- és török kori

adatok. Annál is inkább, mert a régészeti eredményeket immár – ha gyéren is – az írásos emlékek, a történettudomány és segédtudományai, a nyelv- és más tudományágak egészíthetik ki. A Szabadkai Városi Múzeum nagy mennyiségű kézműipari jellegű leletének különös ipartörténeti és néprajztudományi jelentősége van, mert valamelyest vizuális képet nyújt vidékünk lakosságának művészi és technológiai felkészültségéről, ízléséről és igényéről.

A IX. század elején az avar államszervezet felbomlik, s amikor a X. században a honfoglaló magyarok megszállták a Duna–Tisza vidékét, az itt élő avar néptöredék és a már korábban ide telepedett szláv népcsoportok keveredtek az újonnan érkezett magyarsággal.⁴ A szlávok befolyásolták a magyar falurendszer kialakulását,⁵ ezt tükrözik pl. a házépítkezéssel (gerenda, oszlop, cserép, kémény, konyha, asztal, pad stb.) vagy akár a mesterségekkel (takács, mészáros, csizmadia, molnár, kovács stb.) kapcsolatos és a magyarok által átvett szláv jövevényszavak.⁶ Az ország falurendszere körülbelül öt évszázad alatt alakult ki, amikor is a települések már a XIV. század elejére többé-kevésbé elérték legmagasabb sűrűségi szintjüket.⁷ E társadalmi-gazdasági körülmény alapozta meg (a tatárjárás, a pestisjárvány, a török hódoltság tragikus eseményei ellenére) vidékünk településhálózatának kialakítását is. Ami azt jelentette, hogy az országutak mentén és a vizek közelében (Körösér, Csikér, Bácsér, Kelebiai-, Palicsi-, Ludasi-tó) 5–6 kilométerenként templomos falvak voltak.⁸ A nagy horderejű gazdasági fejlemények következtében országszerte kb. 800 mezőváros alakult ki, rendszerint minden 15–25 falu földrajzi körzetére esett egy mezőváros.⁹ Ismereteink szerint Szabadkát faluként (villa Zabadka) először 1407-ben, mezővárosként (oppidum Zabathka) 1428-ban említik az írásos emlékek.¹⁰ Mielőtt bővebben ismertetnénk Szabadka mezőváros kézművességi vonatkozásait, kanyarodjunk vissza a korábbi századokhoz.

A X–XI. század falutelepüléseinek lélekszámátlagáa 150–200 között jegyezhető.¹¹ Az Árpád-korban falvaink lakosai leginkább földbe ásott házakban laktak.¹² A nagy egyházi összeírások XI–XIII. századi oklevelei sok kézművesről adnak hírt (kenyérsütők, kővágók, szücsök, fazekasok, ácsok, aranyművesek, mészárosok, molnárok, tímárok, üstkészítők stb.). Szabadka és vidéke írásos emlékek hiányában ismét a régészet eredményeire támaszkodhat.

Eddigi ismereteink szerint Északkelet-Bácska okiratokból ismert középkori településeinek száma meghaladja a százat.¹³ Ezek közül templomos települést megközelítőleg harmincat sikerült meghatározni. Sza-

badka és szűkebb környéke gazdag régészeti lelőhelyekben, ám templomos helyei közül csak néhányat sikerült lokalizálni.¹⁴ Bácskában az első szilárd anyagból készült építményeket a XI. században kezdték építeni.¹⁵ Ugyanis I. (Szent) István király a kereszténység megszilárdítása érdekében elrendelte, hogy minden tíz falu köteles egy templomot építeni. Ez sok építőmester, kőműves, kőfaragó, kovács, ács, lakatos, cseréprakó, képfaragó, képiro és harangöntő munkáját tette szükségessé.¹⁶ Az első templomok a román stílus szabályai szerint téglából vagy mint Horgoson: téglából és keményre döngölt agyagos földből készültek.¹⁷ Az alapok anyagai – a helyi viszonyoktól függően – általában döngölt agyag és darázső (lyukacsos mésztufa), valamint kődarabok voltak. A nemrégiben Hajdújárás közelében, az ún. kővágói részen feltárt település középkori templomába a kézművesmesterek nagyobb mennyiségű követ építettek. Ez egyáltalán nem meglepetés, ugyanis még az 1800-as évek második felében is az említett lelőhely közvetlen közeléből rengeteg követ bányásztak ki, többek között Szabadka építkezési, illetve vasútépítési céljaira. A középkori templomok tetőjét zsindelezték, ezek kovácsolt szögei több lelőhelyen előkerültek. A belső falrészeket freskók díszítették. A tavankúti templom ásatása alkalmával sikerült a színes freskók elenyésző darabjait, valamint egy szépen faragott gótikus ablakrészt megmenteni. Az alapfalak töredékei legalább két építési fázisról tanúskodnak, és az előbb elmondottakból arra következtethetünk, hogy a templom már fejlettebb közösség igényeit szolgálta.¹⁸ Ezt alátámasztják az írásos emlékek, mert Tavankutat 1439-ben már mezővárosként említik.

A templomépítők mindig figyelembe vették az adott természeti körülményeket. A helyszínen égették a téglát és meszet, formálták a követ és a faanyagot stb. Az iparágakat eleinte a várszolgák és mások, továbbá a betelepült idegen (olasz, német) kézművesek gyakorolták. De később, amikor az iparcikkek szükséglete általánossá vált, az iparosmesterek a városokban és falvakban is tevékenykedtek.¹⁹ Királyi törvény rendelte el, hogy iparcikkekkel kereskedni csakis nyilvános vásárokon szabad.²⁰ Ez azt eredményezte, hogy felgyorsult a vásári szabadalmak osztogatása. Ezzel a királyok főként a XIII. századtól ruházták fel a városokat és községeket. Sajnos, eddig a régészek Szabadkán és környékén kevés középkori lelőhelyet tártak fel. Azonban még így is viszonylag sokféle kézműáru látott napvilágot. A térség távolabbi részein másfajta leletek is felszínre kerültek: Becsén jól megőrzött gelencsérműhely részei, Zentánál pedig egy csaknem épp állapotban levő XIII. századi téglá-

égető kemence, valamint a sütőkemencék egész sora.²¹ Hozzátesszük, hogy Szabadka Kér nevű külvárosának közelében XI. századi edény-cserepekre, bográcsdarabokra, téglatörmelékre, gödrökre akadtak, amelyeknek az oldalába kemencéket vájtak.²² Elképzelhető, hogy az előbb említett települések a régmúlt időkben Szabadkával is ipari (kereskedelmi) kapcsolatban álltak.

Amikor Szabadka és környéke középkori régészeti leletanyagának kézművességi vonatkozásait igyekszünk nagy vonalakban összefoglalni, akkor a városon kívül a következő települések leleteire fektetjük a hangsúlyt: Hajdújárás, Suplyák (Ludas), Nosza, Kelebia, Sándor, Tavankút, Ómoravica és Pacsér. Azonban mindenképpen figyelembe vettük a Bajmok–Szabadka–Horgos–Csantavér–Bácstopolya–Bajmok földrajzi térség leletanyagát is.

Milyen középkori kézművességi-régészeti tárgyakat őriz a Szabadkai Városi Múzeum?

Sokfélét és igen-igen sokat! Leegyszerűsítve, a készlet felosztható agyag-, kő-, csont- és fémművességre. Leggazdagabb leletállományt az agyag- és fémművesség képezi. Elenyésző mennyiségben kerültek eddig elő a csont- és kő-, sőt az üvegtárgyak is. Viszont százával vannak az edényművesség, a fazekasság különböző nagyságú és különféle példányai. Sajnos, nem kevés a cserépedény-töredékek száma sem. A korongolt fazekastermékek általában főzőedények, cserépüstfajták, korsók stb., amelyeket inkább a formagazdagság, mintsem a díszítés jellemez. Hadd szóljunk néhány sorban a kora középkorban kézzel formált, majd később korongolással készített cserépüstökről, amelyek a XII–XIII. századbeli lakóhelyek legjellemzőbb tárgyai voltak.²³ E jelenség is a földművelés mind nagyobb hódításával és a falutelepülések végleges kialakulásával van kapcsolatban. Szabadka környékén is igen nagy számban maradt fenn ebből az edénytípusból, éppen ezért a régészetet külön foglalkoztatja e „tömegcikk” kérdése. Minden bizonnyal e korongolt üstöket a települések lakói nem a kis földházaikban, hanem azokon kívül használták. Az összetakolt nyári épületben vagy másutt (ahol nem volt a házéhoz hasonló agyagkemence) a szolgafára akasztott cserépüstöket szabadtűzhelyen főzéshez használta a lakosság. Az agyagművesség ősi mesterség, azonban hadd említsük meg, hogy a kora középkortól az agyagművesek (gelencsérek) várjobbágyok voltak, akik a vár birtokosának tartoztak szolgáltatással, és akiket jellegzetes kézműáruikról, a XIV. század közepétől kezdve fazekasoknak hívtak.²⁴ A régészeti ásatások és az írásos emlékek azt bizonyítják, hogy az agyagművesség a történe-

lem előtti időktől kezdve minden történeti korszakban nélkülözhetetlen mesterség volt nemcsak a városokban, hanem a falvakban is.

Mégis sokkal szerteágazóbb és magasabb fokú foglalkozás volt a fémművesség. E kézművesmesterség leleteinek száma szintén több százra tehető. Általában a kovácmesterek és az ötvösmesterség különféle termékei kerültek felszínre: fülbevaló, gyűrű, gomb, tű, övcsat, kulcs, kés, sarló, hajkarika, ekepapucs, szög, zabla, kengyel, olló, lánc, sarkantyú, patkó, vaspánt, gyertyatartó, lándzsa, buzogány, nyaklánc, karperec, ágyúgolyó, lakat, ásóél, templomharang-töredék stb.²⁵ E rövid felsorolásból is látható, hogy Szabadkán és környékén – a kevés ásatások ellenére – már eddig is sokféle, egykor sok célt szolgáló középkori fémművességi tárggyal gazdagodtunk, amelyek többnyire vasból, bronzból, rézből és ezüsből készültek. A vasmegmunkálás titkait az ember már a történelem előtti időkben elsajátította, s így alakult ki a kovácmesterség a vaskorszak elején. Alapjában véve e mesterség az idők folyamán nem sokat változott. Korán rájöttek arra, hogy a vasból készült fegyverek és eszközök használhatóbbak, megfelelőbbnek bizonyulnak, mint a korábbi kő-, réz- vagy bronzszerszámok. A kora középkortól kezdve a lakosság számára leginkább a kovács készítette el a mezőgazdasági és háztartási eszközöket, valamint az ipari szerszámokat. A kovácmesterségek idővel szakosodtak: megjelennek a kardcsiszárok, pajzsgyártók, lándzsakészítők, fegyvercsiszolók, szegkovácsok, zablakészítők, kocsikovácsok, patkolókovácsok, továbbá az ötvösmesterség, puskaműves, bádogos, lakatos és más kézművesek. A körülmények változásával a sokféle fegyverkovács szerepét átvették a szerkovácsok (szerszámkovácsok).²⁶ Miután a szakosított kovácmesterségek termékeit a társadalom számos területén nélkülözhetetlen eszközként jegyezték, és még ha hozzáteszük, hogy a kovácsok a történelem folyamán olykor orvosi tevékenységet is végeztek, akkor magától értetődő, miért volt e mesterség mindig az ország egyik legmegbecsültebb foglalkozása.

Mint már említettük, a múzeum kevés középkori kő-, csont- és üvegtárggyal rendelkezik: malomkövek, csontdíszek, csontgyöngyök, üvegyöngyök kerültek elő a föld alól. Érdekes megemlíteni, hogy a Noszán 1948-ban és 1949-ben végzett ásatások alkalmával többek között néhány fából készült koporsó apró maradványait és egy kés nyelének fával borított darabját mentették meg a régészek. Minden bizonnyal jelen voltak tehát a faragómesterek (faragó jobbágyok) is vidékünkön, akik sokféle háztartási, mezőgazdasági és egyéb faeszközt készítettek. A faragómesterek a XVI. században továbbfejlődve differenciálódtak,

s „megszülettek” a kerekesek, szekeresek, tokárok (esztergályosok).²⁷ A régészeti leletekhez fűződően még annyit említünk meg, hogy a különböző történelmi időkből fennmaradt csatok, szíjveretek, lószerszámok, sarkantyúk stb. arra mutatnak, hogy e tájon hagyománya lehetett a szíjgyártó mesterségnek, a bőrkikészítésnek. Annál is inkább, mert a vidék nagy kiterjedésű, gazdag legelői kiváló feltételeket nyújtottak a jószágtartáshoz.

Mielőtt részletesebben ismertetnénk a Szabadka és környéke kézművességével kapcsolatos eddig ismert középkori oklevelek adatait, hadd idézzük fel röviden a XIII–XV. század idevágó, a körülmények jobb megértését megvilágító néhány fontosabb történelmi mozzanatát.

A tatárjárás (1241–1242) után gyökeres társadalmi-gazdasági átalakulás veszi kezdetét. A csaknem teljesen kipusztult Bács és Bodrog vármegyéket IV. Béla nagy részben újratelepítette, és a városokat szabadalmakkal látta el.²⁸ Fontos mozzanatként jegyezhető meg, hogy IV. Béla király a másodsor is betelepülő kunok szállásterületeként többek között a Duna–Tisza közét jelölte ki. E területen a kunok belső ügyeiket sokáig (az állam beavatkozásától függetlenül) maguk intézték.²⁹ A Csertán vagy Csortán kun nemzetségszék sorából kiválik Köncsőg ispán és családja, a bácskai birtokok feudális főurai. Nagy valószínűséggel állítható, hogy magánbirtokaikhoz tartozott a négy mezőváros: Halas, Madaras, Szabadka, Tavankút és számos falu. (Köncsőg fiának, Tompa László kun kapitánynak az 1300-as évek végétől madarasi birtokai vannak.) Később Szabadka is Káthai Mihály jászkun ispán igazgatása alatt állott, majd a Hunyadiak kezére került.³⁰ Az írott források és a régészeti munkák arról győznek meg bennünket, hogy a XIV–XV. századi kun településhálózat nem volt ritkán lakott. Érdekes megemlíteni, hogy a Kunság lakossága csak a XV. század második felében vált végleg keresztényé.³¹ És ha még hozzátesszük, hogy a különböző középkori rendeletek serkentették az idegenek, a többi országokból származó kézművesek és mások letelepedését, elképzelhetjük, évszázadokon át milyen kulturális és gazdasági kölcsönhatás bontakozhatott ki. Voltak időszakok, amikor a fentiek fokozott mértékben vonatkoztathatók az ország déli, illetve határ menti településeire. Megítélésünk szerint ezért hárul a jövőben továbbra is különös szakmai feladat a régészet és más humán tudomány felkutatott adatainak objektív kiértékelésére.

A tatárjárást követő új korszak tehát egyben a városok építését és újjáépítését, a kézművesek szaporodását, a faluhálózat kiszélesítését eredményezte. Az egyszerű áruforgalom által ismét piachelyek létesül-

nek, a piaci forgalom bizonyos napokra összpontosul. Ezekből a piac-
helyekből, vagyis „vásáros” helyekből lassan városok vagy mezővárosok
alakulnak ki.³² E városok vonzóereje piachellyé válásukkal nagymér-
tékben megnövekedett, s felértékelődött a kézműves jobbágyság jelen-
tősége. A jobbágy-, vagy féljobbágysorban élő mesterember ipari ter-
mékeit most már (mint ahogy a városi kézműves) a városi piacon, illetve
az országos vásárokon is értékesíti.³³ Az árutermelés fejlődése az utak
számának növelését serkentette. A XIV. századtól a kézművesség je-
lentős fellendüléséről győződhetünk meg. A mezővárosok átmenetet
jelentenek a város felé, mert piacaikon a mezőgazdasági termékek
mellett a falvaknál több kézműáru, tehát kézműves jelentkezik.³⁴ A
kézművesség és a mezőgazdasági foglalkozás elválása immár elkerülhe-
tetlen. A városok agrárjellege csökken, a kézművesek számaránya emel-
kedik, s országszerte fellendül az iparosodás. A városok körül létrejött
egy 50–60 km sugarú piackörzet, amelyen belül a környező falvak
lakossága a hetivásárokon szerzi be iparcikkükségleteit.³⁵ A mezővá-
rosok átlaga 4–5-szörte nagyobb volt, mint a falvak átlaga (a XIV.
században a lakosok falvankénti átlaga 118, az 1401 és 1526 közötti
években csak 86 lélek!).³⁶ A falvakban csak kevés iparos maradt: szabó,
csizmadia, kerékgyártó, kádár és mindenekelőtt a kovács, akinek tűz-
veszélyes műhelye a falu szélén elkülönítve állt.³⁷ A mezővárosi és falusi
kézművesipar fejlődését főként a rendelkezésre álló helyi nyersanyag
határozta meg (pl. az állattenyésztés termékei: a bőr, prém, faggyú,
gyapjú). A középkori városi kézműipar fejlettségét az egyes iparágak
szakmák szerinti nagyarányú szétágazódása (differenciálódása) jelenti.³⁸
Az egyazon mesterséget folytató kézművesek – egymásrautaltságuk
folytán – céhekbe tömörülnek. A Bács megyei Szondnak (a mai Sonta)
ekkorajtán igen fejlett ipara volt. A szondi csizmadiáknak már 1448-ban
céhszabályuk volt, 1513-ban pedig a budai káptalan a zentai csizmadi-
céhet ruházta fel a szegedi csizmadiák szabályaival, és megengedte, hogy
a zentai szabócéh a szegedi szabók szabadalmaival élhessen.³⁹ A XV.
század folyamán az ország mezővárosainak száma nyolcszáz fölé emel-
kedett, és egy-egy város 15–20 százalék iparosa 24–30 féle ipart űzött.⁴⁰
Számos iparágban a kézművesek nem alakultak céhszervezetté: a me-
zővárosi és falusi mesterek nagy része háziiparosként és parasztiparos-
ként tevékenykedett.⁴¹ Azonban a külföldi iparcikkek korlátlan beáram-
lása folytán a nagyvárosok iparosodása már a XV. század derekán
megtorpant. A céhek egyre inkább bezárkóznak, éles harcot indítanak

a kontárok ellen, de jött a mohácsi vész (1526), és a céhszervezetek is összeomlottak.

Milyen középkori oklevelek tanúskodnak vagy utalnak Szabadka és környéke kézművességére?

Településeink történetére eddig ismert legkorábbi megbízható írásos emlékeink csak a XIV. századtól fordulnak elő,⁴² de a kézművességhez kötődő adataink csak a XV. században jelentkeznek.

Említést tettünk a piachelyekről, vásárokról. A csanádi káptalan 1407. augusztus 7-i jelentésében Zsigmond királyt három piaci napról tudósítja: hétfőn Szegeden, kedden Zabadka faluban és csütörtökön Zeer faluban tartottak hetivásárt.⁴³ Tehát a középkorban Szabadka falu áruforgalma a keddi napon összpontosult, ezen a napon értékesíthette ipari termékeit a kézműves jobbagyság, vagy pedig a többi napokon más helységeken, a piackörzetben bonyolíthatta le áruforgalmát. Mint már említettük, Szabadkát mezővárosként – eddigi ismereteink szerint – először 1428-ban említik az oklevelek. Vagyis az 1407–1428 közötti évek azt az (átmeneti) időszakot jelentik, amikor a már piachellyel rendelkező (fejlett?) falu – még stabilabb és vonzóbb piackörzettel – mezővárossá alakul át. Megnehezíti a vizsgálódást az, hogy nem ismeretes előttünk, milyen nagyságú mezővárosról van szó. Ha Szabadkának faluszerű nagysága volt, akkor lakosainak száma 100–150 fő (20–30 háztartás) között mozoghatott.⁴⁴ A településtörténeti felmérésekből kölcsönzött adatokból azt is említettük, hogy az ország falvainak lakosságátlagos az 1400-as évek elejétől 86 lélek (17–18 háztartás) körül volt. De elképzelhető, hogy Szabadka mezőváros (mint e városok átlaga) 4–5-szörte volt nagyobb a falvak átlagánál, vagyis kb. 340–430 lakossal rendelkezett. Minthogy a mezővárosok lakosságának 15–20 százalékát iparosok képezték, megközelítőleg meghatározható Szabadka és Tavankút mezővárosok kézműveseinek egyenkénti létszáma: valószínűleg 51 és 86 között mozoghatott az iparosok száma a XV. században. Továbbkísérve az eseményeket, szorosán kötődik a témakörhöz Sebastianus (Sebestyén) szabadkai kereskedő neve, aki arról nevezetes, hogy 1460-ban esküvel tanúsította, hogy hatéves Péter fia Újlakon Kapisztrán János ferences szerzetes sírja előtt meggyógyult.⁴⁵

Eddig közel hatvan Szabadkára és környékére vonatkozó középkori oklevél került elő. Felkeltette a figyelmünket, hogy ezekben itt-ott gazdasági vonatkozású adatokra bukkanhatunk. 1462-ben Mátyás király anyja, Szilágyi Erzsébet, többek között az alábbi helységek és puszták birtokában volt: Gywrge, Baymok, Napfen, Chontafeyer, Bwdakwtha, Pathyr birtokok, továbbá Paly pusztá stb.⁴⁶ A latin nyelvű dokumen-

tumban olvasható, hogy e területek „. . . minden haszonvételükkel és összes tartozékukkal . . . szántókkal, termőföldekkel, rétekekkel, mezőkkel, legelőkkel . . . szőlőkkel . . . vizekkel, folyókkal, halászóhelyekkel, halászati jogokkal és vízfolyásokkal, malmokkal és malomhelyekkel . . .” került Szilágyi Erzsébet tulajdonába. Az említett sorok többek között a kézműipar jelenlétét tükrözik e vidéken, de ilyen adataink vannak a Szabadkára és környékére vonatkozó 1481., 1502., 1504., 1506. évi oklevelekben is.⁴⁷ Arra is gondolhatnánk, hogy e felsőbb helyen kiállított oklevelek egyes részei sablonszerűen készültek. Azonban az eddig s az alábbiakban felsorakoztatott tényekből az következik, hogy a középkori kézművességnek e vidékén mély gyökerei vannak.

A kézművesek a középkorban családnevükben is őrizték foglalkozásukat.⁴⁸ Ugyanis a mesterség, a foglalkozás többnyire öröklődött a családban. A mester fia általában könnyebben szerezhette meg a mesteri rangot. Ez a kiváltság arra serkentette a mestereket, hogy családon belül folytassák az ipart. A foglalkozásnevekből (mesterségnevekből) alakult személynevek leginkább a dézsmalajstromokban vannak. Így pl. az 1522. évi Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromában – amely közel négyezer jobbágynevet tartalmaz – elsősorban Varga, Szabó és Kovács nevű lakossal jóformán minden faluban találkozunk.⁴⁹ A Bodrog megyei Tótfalu 122 családja közül 21 jobbágynek Varga volt a vezetékneve. Egyébként a Bodrog megyei falvakban az említettekén kívül gyakrabban előfordulnak a Mészáros, Mónár, Csapó foglalkozásnevek, Bács megyében pedig a Varga, Szabó, Kovács nevek mellett a Fazekas, Szekeres, Pintér, Csapó, Mónár, Kőműves stb. mesterségnevek. Csongrád megyében ugyanakkor sokkal ritkább a Varga és Szabó, de gyakoribb a Faragó, Szekeres, Fazekas, Mészáros, Pintér vezetéknev. A foglalkozásnevekből következtethetünk a jobbágyság igényeire, háztartására, katonáskodására stb. Vagyis betekintést nyerhetünk a falu gazdasági tevékenységébe, a szakmák változatos szétágazódásába. A dézsmalajstromban ezenkívül többek között az alábbi mesterségnevek fordulnak elő: Kerékgyártó, Asztalgyártó, Szitagyártó, Szíjgyártó, Nádvagó . . . A magyar köz- és főnemesség családneveinek kialakulása a XV. század végén fejeződött be. A polgárság és a jobbágyság csak a XIV. század végétől használ családnevet, s körükben a családnevek kialakulása valójában a XVI. század végén fejeződött be.⁵⁰ Itt említjük meg, hogy az egész történelmi korszakban előforduló kevés szláv családnévből nehéz foglalkozásnevekre (mesterségnevekre) következtetni.

Eddigi adataink szerint legtöbb szabadkai vonatkozású foglalkozásnév a XVI. századi dokumentumokban található: 1516-ban a szabadkai Zabó (Szabó) Lukács jelenlétében beiktatták birtokába Magoch-i Porkoláb Mártont és fiait.⁵¹ A következő évben a néhai Várdai Miklós és Zabó (Szabó) Lukács közötti perben megegyezés született.⁵² Különösen értékes számunkra egy 1525-ből származó nemrégien előkerült oklevél, amely a mai Vajdaság területére közel másfél ezer jobbágynevet tartalmaz, s a Szabadka környéki néhány település lakosainak jegyzékében foglalkozásnevekre is bukkanhatunk.⁵³ Pachyr-on (Pacsér) pl. két Zabo (Szabó); Baymok-on (Bajmok) Kowach (Kovács) és Zabo; Gyergye (Györgyén) helységben: két Mezaros (Mészáros), két Zabo, három Kowach, egy-egy Warga (Varga) és Zwch (Szűcs); Napffen-en (Nagyfény) két Zwch, egy-egy Fazakas (Fazekas), Kowach és Mezaros; Chonthaffeyer-en (Csantavér) két Warga, valamint Zabo és Feghweres (Fegyveres); Okoor-on (Ómoravica) három Zabo, valamint Kowach, Warga és Kerekes vezetéknevű jobbágy volt. E számunkra felbecsülhetetlen értékű dokumentum (amely a Sulyok és Török családok közötti viszálykodással kapcsolatos) az említetteken kívül többek között e Bács és Bodrog megyei jobbágyok foglalkozásneveit tartalmazza: Saru, Kozorus (Koszorús), Chapo (Csapó), Paysgyartho (Pajzsgyártó), Thakach (Takács), Igyartho (Íjgyártó), Kerekgyartho (Kerékgyártó), Chishar (Csiszár), Zekeres (Szekeres).

Az összeírások, de más oklevelek is egy-egy helység kézműveseinek számát, a mesterségek megoszlását tükrözhetik. Azonban hozzátesszük, hogy a személynévanyag elemzéséből mégsem vonhatunk le pontos következtetéseket, mert a kézműveseket nem jelölték mindig foglalkozásuk nevével.⁵⁴ Mégis állítjuk, ha az 1521. évi okleveleket és az 1522. évi dézsmalajstromot nyelv- és ipartörténeti vonatkozásban alaposabban összehasonlítanánk és kielemeznénk, akkor a térség középkori múltját újabb fontos láncszemekkel gazdagítanánk. A középkori kézművességünkkel kapcsolatos új adatokat csakis a régészeti ásatásoktól, valamint a levéltári kutatásoktól várhatunk. Ugyanez vonatkozik a török korszak ipari tárgyaira is.

A mohácsi csatával (1526) megbukott a független középkori Magyarország, és ezután Szabadka és környéke életében is új történeti korszak, a török hódoltság kb. 150 éves nehéz időszaka köszöntött be. A megmaradt kevés őslakosság eleinte a környező szállásokra, majd biztosabb országrészekre költözik. A szegedi szandzsák az 1540-es években szerveződött meg, és néhány kisebb területi egységből, ún. nahijéből állt.

A nahijéhez tartozó helységek várai és templomerődei a török helyőrségek szálláshelyei voltak. A helységek vásári és piaci központokként biztosították a törökök ellátását. Azonban ekkortájt vidékünkön csak a szabadkai vár állott a benne élő török helyőrséggel, és a lakosság betelepítése valószínűleg 1552 óta folyhatott.⁵⁵ Az 1570. és 1578. évi összeírás a szabadkai nahijét már önálló területként tünteti fel, miután II. Szelim szultán Szabadkát időközben járási központtá, székhellyé hirdette ki.⁵⁶ Azzal, hogy a szultán újjászervezte a nahijét, mintegy újra megalapította Szabadkát, és elrendelte a polgári lakosság telepítését.⁵⁷

A Szabadkán és környékén talált régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy az ipari élet a török hódoltság alatt sem szűnt meg. Ugyanis eddig e korból lándzsa, agyagedény, mozsárágyú, puzdraveret, feszítőzabla, kengyel, pipa, korszó, cserép, véső, kés stb. maradt fenn, de várható, hogy a szabadkai egykori vár környékének majdani megásásával újabb értékes leletekkel gazdagodik a város. Most is érvényes korábbi megállapításunk: a vidékünkön talált török kori régészeti tárgyak mindegyike legnagyobb valószínűséggel nem készült itt helyben.

A török korban nagy területek válnak pusztává, városok és falvak semmisülnek meg. Az Alföldön is megváltozik az életmód: a korábban üzött földművelés helyébe az állattenyésztés lépett, vagyis pásztorrá lesz a lakosság alsó rétege.⁵⁸ A településhálózat megritkulása már a XV. században elkezdődött, és csak kb. 60 százalékuk érte meg a XVI. század közepét, az oszmán–török hódítás korát.⁵⁹ A budapesti, valamint a nyugat-európai könyvtárak és levéltárak gazdag térképtárainak XVI. századi metszetei már részben tükrözik a Duna–Tisza közének gazdasági állapotát: a kunok térségeként megnevezett területen feltűnő nagyságú ábrázolásban különféle állatokat (marhákat, juhokat, kecskéket) és pásztorokat (többször törökös viseletben) kutyáikkal figyelhetünk meg. Ezt láthatjuk pl. Wolfgang Lazius 1556-ban és 1570 után, Zsámboky János 1579-ben, Nicander Philippus Fundanus 1595-ben és Gestaldi 1596-ban készített térképein. Ha már az egykorú felvételek Szabadka környékén is ennyire hangsúlyozzák az állattartást, magától értetődik, milyen jelentősége volt a mészárosnak és általában a bőrhöz és prémhez fűződő mesterségeknek. Erről tanúskodik (közvetett úton) több török kori dokumentum. A szabadkai nahije 1570. évi összeírásában, a városi szállásokon Varga Pál és Varga István, valamint Szűcs Gellért, a kelebiai pusztán Varga Ferenc és Varga Alajos, a város közelében levő Császárhomoka pusztán pedig Varga Tamás nevével találkozunk. Az 1578. évi összeírásban Szabadka közelében elterülő Keresztes pusztán Varga

Tamás és Varga Pál neve fordul elő.⁶⁰ Hadd említsük meg, hogy az 1570. évi összeírás több mint hatvan, az 1578. évi pedig ötvennél több falut és pusztát említ, ahol immár – a névsorból ítélve – csaknem száz százalékból szláv, elsősorban szerb lakosság él. E lakosok családnéveinek alapos nyelvtudományi elemzése után vonhatók le kézzelfoghatóbb és mélyrehatóbb következtetések a kézművesség kérdésével kapcsolatban. Ezúttal csak annyit adunk az elmondottakhoz, hogy a két összeírás állatadóztatási adatai vidékünk gazdag jószágtartásáról tanúskodnak. Többek között Szabadka város, Himosity, Kis Baysa (Topola), Nagy Baysa, Roglatica, Ómarócs (Aranyad), Kis Hegyös, Nagy Hegyös, Papfén (Nagyfén), Budi Baymoka, Verősegyház, Pacsér, Sebesegyház, Kelebe, Ludas, Tavankut, Gyurgyin, Pálegyház, Csontaver falvak fizetnek nagyobb összegű juh- és sertésadót. Ebből adódik azután, hogy e helyiségekben a hússal és bőrrel való foglalkozás akkortájt – sőt, amint látjuk, később is –, a kiemelkedőbb mesterségek közé tartozott. De más is kitűnik e két XVI. századi összeírásból: a lakosság életében immár a szántóföldi növénytermesztés és a kertgazdálkodás is fontos szerepet játszik. Gyakori a len- és kendertized, valamint a méhkasadó. Ha lenről és kenderről ejtünk szót, akaratlanul a len- és kendervásznat, tehát a szövés-fonás művészetét, a háziipart idézi fel képzeletünkben, amelynek különösen nagy hagyománya volt a szláv lakosság körében. Ezenkívül a kézművességet idézik még az összeírások „Ludas nevű halastó”-val, gyertyaöntőházzal, Szabadka piacaival és vásáraival, valamint Himosity falu malmával kapcsolatos adatai is. Szabadkán ősszel, télen és tavasszal tartottak nagyvásárt (Szent Kereszt-, Szent István- és Szent Lázár-napi vásárok), míg a hetipiac pénteken volt.⁶¹ Ehhez hozzáfűzzük, hogy a távolsági kereskedők gyakrabban Szegedről és Bajáról szállítottak ipari árut, és a szabadkai piacon élő állatot vásárolhattak. Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a többi török dézsma-, illetve úrbéri lajstromot és más dokumentumot, vidékünk újabb ipari vonatkozású adataira bukkanhatunk.

A kalocsai és bácsi érsekség 1543. évi urbariumában⁶² többek között szintén e táj bõrhöz fűződő foglalkozásaira, a cipész- és csizmadiamesterség fejlettségére gondolhatunk, hiszen sok pár csizmában fizet adót Szabadka, Baysa, Csantavir, Feketics, Gyurgyia, Kis Hegyes, Ludas, Nagy fen, Nagy Hegyes, Omorovicz, Pacsír, Roglatica, Sebesics, Tavankut, míg Baymok papucsockal rója le tartozását. Hogy a háziiparágak közül a lábbelikészítés mennyire el volt terjedve, bizonyítja az a tény, hogy Bács és Bodrog megye 51 helyisége fizette (készpénzen kívül) adóját csizmával és papuccsal.

Az 1650. évi dézsmalajstrom szerint huszonöt helység, az 1678. évi lajstrom szerint hat település fizet a kalocsai érseknek csizmával és papucsal.⁶³ Ugyancsak a kézművesség fejlettségéről tanúskodik az 1652. évi úrbéri lajstrom.⁶⁴ Gróf Wesselényi Ferenc füleki uradalmához tartozó bácskai „rác” birtokairól is rendszeresen szedte úrbéri járandóságait. Csantaffer, Kishegiess, Nagyhegiess csizmával, papucsal és sajttal, míg Ludas csizmával, vajjal és szőnyeggel fizette adóját.

Az 1578. évi összeírás nem véletlenül tesz említést a „Ludas nevű halastó”-ról, hiszen a halászmesterség e tájon is ősfoglalkozás. Evlija Cselebi 1665-ben „A szobocskai palánk leírása”-ban többek között ezt írja: „A vár egy széles mező közepén helyezkedik el, a nyugati oldalán egy kicsi tengerecske látható, amelyből ízletes halakat lehet kifogni . . .”⁶⁵

Hogy a török kori Szabadkán és környékén a tímár-, varga-, csizmadia-, szücs-, mészáros-, halász-, szövő-, fazekas-, kovács- és molnármesterségek mellett más foglalkozások is előfordultak, bizonyítja Benlich Máté püspök 1653. szeptember 8-i bérmaútja. A belgrádi püspök megemlíti, hogy a Bajmok és Györgyén közti szép templom újonnan épült fából. Ugyanezt jegyzi fel a szintén bácsi plébániához tartozó jánoshalmi erőd melletti Szent György-templomról, de hasonlóan vélekedik a martonosi Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelt templomról is.⁶⁶ Az 1570. és 1578. évi adóösszeírások gyakori tűzifa-illetéke arról győznek meg bennünket, hogy Szabadka bővelkedhetett faanyagból, környékén jelentős kiterjedésű erdők lehettek (ami a méhészetnek is kedvezett). Ez azt jelenti, hogy talán némi hagyománya lehetett itt az ács- és faragómesterségnek szintén, de meglehetősen, hogy még egy sor foglalkozásnak is, amelyekről eddig – adatok hiányában – nem tettünk említést. Hiszen a templomépítés minden történeti korszakban sokféle és kiváló mesterekből állt, akiket a szaktudásukat követelt meg. Ezt hangsúlyozzuk akkor is, ha vidékünk templomépítő mesterei esetleg más vidékről származnának.

A török kort idéző dokumentumok között számunkra megkerülhetetlenek a besztercebányai (Banska Bystrica) Koháry-Coburg Levéltár jobbágylevelei,⁶⁷ amelyek a bácskai jobbágyok XVII. századi megpróbáltatásaira és némileg a kézművességre is fényt vetnek. Ugyanis állandó teherként nehezedett a kelebiai, tavankúti, ludasi, csávolyi, csantavéri, rogaticai, zobnaticai, nagyfényi stb. „rác” falvak lakosságára a török és a füleki, lévai szendrői, ónodi várkatonák portyázása, rablása és kegyetlenkedése. Mindenekelőtt hangsúlyozni szükséges, hogy a bácskai falvak nemcsak a töröknek, hanem a magyar földesuraknak pénzben és természetben is adóztak, de ez nem gátolta meg a végvári katonákat a

megtorlások gyakori elkövetésében. A hódolt falvakban rengeteg állatot (lovat, marhát), lábbelit, kalpagot, bútordarabot, pénzt stb. zsákmányoltak. A kóbor végváriak egy 1679. szeptember 4-i tudósítás szerint megtámadták Ludast, és elhajtottak a faluból 80 lovat, 400 marhát és 35 jobbágyot.⁶⁸ Két évvel korábban ugyancsak Ludasról raboltak háromszáz forintot érő lovakat, egy másik alkalommal pedig Kelebiáról 30 ökröt, Tavankútról 24 ökröt és 7 lovat, Zobnaticáról 84 lovat hajtottak el, miközben Kelebián 10 jobbágyot megöltek.⁶⁹ Egy másik jelentés szerint 1677-ben a tavankúti származású Rác Illia és a Kelebiáról való Radoicza füleki katonák Ludason garázdálkodtak: pénzt, csizmát, kalpagot, felnyersgelt lovat, paripát, szekrényt, az asszonyoktól „előkötőket”, pálinkafőzésre szolgáló vasfazekakat zsákmányoltak.⁷⁰ A Koháry-féle jobbágylevelekből immár a török birodalom hanyatlása érződik ki, ugyanakkor a bácskai falvak lakosságának személyi és vagyoni bizonytalanságáról is képet kapunk. Nemkülönben elgondolkozhatunk a falvak jószágértartásáról, a marhák és lovak viszonylag magas létszámáról. Vagyis arra gondolunk, hogy a XVII. században falvaink lakosságának megélhetési forrása továbbra is az állattenyésztés maradt, ám az állattartás hagyományainak ápolása magától értetődően fejlesztette a kézművességet (szücs-, cipész-, csizmadia-, tímár- és mészáros mesterség). Másrészt az 1677. évi tudósítás egyéb mesterség, a háziipar üzésére is utal (az asszonyok előkötőjének és a pálinkafőzésre szolgáló fazekaknak az említéséből mindenképpen erre következtethetünk). Tudtunkkal Szabadkán és környékén még a XVII. században sem létesültek céh-egyesületek, viszont minden jel arra mutat, hogy a háziipar némely ágának régi hagyománya van városunkban. Ez természetesen a szláv ajkú lakosság (amely leginkább a rác, dalmata, katolikus rác és bunyevác megnevezéssel fordul elő a dokumentumokban) magyarányú letelepedésével még színesebb jelleget ölt. Sok évvel később, 1756-ban – vagyis már a török hódoltság után – nem véletlenül írja Makai Ferenc lelkész Nagyváradról a szegedi gárdiánhoz intézett levelében: „Addigh is izennyen, vagy irjon T. Attyaságod a szabadkai P. Praesidensnek, hogy az ott való ájtatos *Bákoktul*, Bunyévkahtúl szerezzen egy pár Szőnyeget, asztalra valót, ollyat, a mi néműt ők szoktak szűnni . . .”⁷¹

A török hódoltság vége tájáról, 1684-ből származik egy újabb szabadkai vonatkozású dokumentum, amelyből kiderül, hogy a felsővidéki korponai őrség adót szedett városunktól: 300 tallért, hetven kalpagot, hetven csizmát, hetven vég abát (posztót), tíz hegyes tört, egy vég gránátot (gyöngyfüzért).⁷² Felesleges magyarázni, milyen mesterséget

tükröznek az adatok. Végül ide tartozik Gabriel Vlassich 1796. évi, Körös patakot ábrázoló térképleírása, amelyből megtudható, hogy a Vojnits család vízimalma a határörvidéki korszakban (és előbb is?) az egykori Szabadkai Csárda közelében állott.⁷³

A török uralom alá került Duna–Tisza közén az ipar és kereskedelem nem szigetelődött el a három különszakított országrészen, hanem szervesen összekapcsolta azokat.⁷⁴ A parasztvárosok Erdélyből és a királyi területről szereztek be iparszükségleteik egy részét. Ha most nagy vonásokban összegeznénk a török fennhatóság alá került területek kézművességét, az elmondottakat néhány megállapítással egészíthetnénk ki. A török igazgatás adókkal terhelte az ipari készítményeket, az állattenyésztést. A malomadót minden keréktől évi 50 akcsében állapította meg.⁷⁵ A malmokat a vásárfelügyelők külön ellenőrizték, hogy a vámszedés körül ne merüljenek fel bonyodalmak, és hogy a fertáliát (fertály) a kincstári malmokban megfelelően kezeljék. Miután gazdag állattartásról beszélhetünk, kiemeljük, hogy a leginkább tenyésztett juh darabja után fél akcse adót vetettek ki.⁷⁶

Már az 1520-as évek második felében a török történetírók beszámolóiból egyes észak-bácskai települések anyagi jólétére gondolhatunk: „... jelentékeny és megerősített városok, melyek fegyverekkel és egyéb hadi szerekkel s gazdag kereskedőkkel bővülködő helyek valának . . . mind meghódítottak az országhódító pasa kardja előtt . . . szolgáknak és szabadoknak, lovasoknak és gyalogoknak szívük-szemük jóllakott s kezük és markuk megtelt mindennemű zsákmánnyal és foglyokkal . . .”⁷⁷ A török történetírók további sorai szemmel láthatólag eltúlozzák a települések gazdagságáról írt tényállást. Annyi azonban bizonyos, hogy török uralom alatt – a középkorhoz viszonyítva – több iparágban visszaesés tapasztalható. Elsősorban nyersanyaghiány miatt mutatott hanyatlást az élelmezési ipar és a szövőipar. A pékipar – és több más iparág – inkább a háziipar szintjén működött.⁷⁸ Bár az állattartás fejlettnék jegyezhető, és jelentős a húsfogyasztás, mégis gyakran jelentkeznek zavarok az ellátásban. A két legelterjedtebb iparág a kovács- és a lábbelikészítő mesterség.⁷⁹ A kovács e korszakban is igen szerteágazó munkát végez: az apró fémtárgyak készítésétől kezdve a puszkajavításig.⁸⁰ Minthogy a lakosság főfoglalkozása ekkortájt az állattenyésztés volt,⁸¹ természetesen jelentős az állatbőr-feldolgozás. S amikor a XVII. században a törökös viselet egyre inkább elterjed, a vargák helyett a csizmadiák kerülnek előtérbe.⁸² A falusi ipar a helyi igényeket elégítette ki, miközben egyre nő a városban a török iparosok száma. Keresettebb

a ruházati ipar, pl. a szabómesterek munkája. Lényeges fejlődést mutat a fazekasipar és a XVII. században a kerámiakészítmények széles körű elterjedéséről számolhatunk be.

Már a mohácsi ütközet előtt elkezdődött a tömeges délszláv betelepülés az Alföld déli részeire.⁸³ A török uralom védelmében bevándorolt újabb rác lakosságnak privilegizált helyzete volt, belőlük került ki a török katonaságot ellátó iparos-kereskedő réteg többsége.⁸⁴ A közelmúltban feltárt és a XVII. század második feléből, valamint a XVIII. századból származó bácskai vonatkozású dokumentumok többek között a szerb iparos- és kereskedőlakosság tevékenységéről, fennmaradásáért folytatott erőfeszítéseiről, a katolikus közzeggel való nézeteltéréseiről adnak hírt.⁸⁵ Éppen Szabadka többnemzetiségű hagyományainak köszönhetően válhatott kézművessége sokszínűvé, melynek alaposabb felkutatása és kiértékelése még várat magára.

1686. szeptember 19-én „Coari (Koháry – M. L.) ezredes magyarokból álló ezredével bevette Sapatát (Szabadkát – M. L.),”⁸⁶ majd az 1697. évi zentai ütközetet követően megkezdődik a vármegye újjászervezése, s lassan fejlődésnek indul a gazdasági élet. Az 1699. évi összeírás szerint a vármegye valamennyi községében 298 kézműipari műhely volt. Bács vármegyében ekkor 10 pálinkaégető, 14 sörfőzőműhely, 29 kocsmá és 16 malom működött.⁸⁷ Azonban az észak-bácskai város lendületesebb ipari fejlődésére mégis néhány évtizeddel később kerülhetett sor.

Dolgozatunk olyan szándékkal készült, hogy röviden összefoglalja Szabadka és környéke középf- és török kori kézművességének eddig feltárt adatait,⁸⁸ másrészt ösztönzésként, hogy a különböző tudományágak kutatói régmúltunk hajszálgvökereit kézzelfoghatóbban, hitelesebben rajzolják meg.

JEGYZETEK

¹ A Szabadkai Városi Múzeum kiállítási tárgyainak kísérő szövege alapján.

² Szekeres László szíves közlése. Az öntött bronztárgyak, az öntőminta stb. a Szabadkai Városi Múzeumban találhatóak.

³ Az említett anyagok egyes távoli vidékeken nem semmisülnek meg teljesen, ezenkívül az ősi gyűjteményekből is fennmaradtak; Európa több múzeumban sok évszázados kézműipari tárgyat csodálhatunk meg.

⁴ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerkesztő Székely György. 1. kötet. Budapest, 1987, 634–637.

⁵ A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Írta Szabó István. Budapest, 1971, 12. (A továbbiakban: Szabó István, 1971)

- ⁶ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Budapest, 1967, 1970, 1976. Főszerkesztő Benkő Loránd. Szerkesztők Kiss Lajos–Papp László, Kubinyi László–Papp László.
- ⁷ Szabó István, 1971, 68.
- ⁸ A Szabadkai Városi Múzeum kiállítási tárgyainak kísérő szövege után.
- ⁹ Szabó István, 1971, 196.
- ¹⁰ Magyar Országos Levéltár, DL 92290 és DL 80188. Hozzáfűzzük, hogy az 1391. évi DL 78 060 oklevéllel együtt ezek Szabadka eddig ismert legkorábbi írásos emlékei.
- ¹¹ Szabó István, 1971, 79.
- ¹² Szabó István, 1971, 139.
- ¹³ Szekeres László: Középkori települések Északkelet-Bácskában (Újvidék, 1983) című munkájában (a továbbiakban: Szekeres L.: Középkori települések . . .) 81, okiratokból ismert helynevet sorol fel. Újabb levéltári kutatások eredményeként e szám megnövekedett és publikálásra vár.
- ¹⁴ Szekeres László: Középkori települések . . . 9–60. Lásd még a mellékelt térképet!
- ¹⁵ Szekeres László: Amit az idő eltemetett. (Kis vajdasági régészet), Novi Sad, 1981. 94. (A továbbiakban: Szekeres L.: Amit az idő eltemetett, 1981)
- ¹⁶ Nemzeti kereskedelmünk és iparunk. A keresztény kereskedelem és ipar adattára. Szerkesztette Mester Kálmán. Budapest, 1942, 55. (A továbbiakban: Mester Kálmán, 1942)
- ¹⁷ Szekeres L.: Amit az idő eltemetett, 1981, 96–97.
- ¹⁸ Szekeres L.: Középkori települések . . . 53.
- ¹⁹ Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. Kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége I. kötet. Zombor, 1896, 132. (A továbbiakban: Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája, 1896, I.)
- ²⁰ Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája, 1896, I. 133.
- ²¹ Szekeres L.: Amit az idő eltemetett, 1981, 102–103.
- ²² Szekeres L.: Középkori települések . . . 35.
- ²³ Fodor István: Cseréptüskéink származása. Archeológiai Értesítő. Budapest, 1975, 250., 260–261.
- ²⁴ Bogdán István: Régi magyar mesterségek. Budapest, 1973, 67. (A továbbiakban: Bogdán István, 1973)
- ²⁵ A Szabadkai Városi Múzeum középkori leletanyagáról Szekeres László említett munkái mellett lásd még: Olga Šafarik–Dr Mirko Šulman: Hinga. Srednjovekovna nekropola kod Subotice. Novi Sad, 1954, valamint Nebojša Stanojev: Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Novi Sad, 1989
- ²⁶ Bogdán István, 1973, 20.
- ²⁷ Uo. 26. Lásd még a kézművességről szélesebb vonatkozásban: Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Budapest, 1977
- ²⁸ Bács-Bodrogh vármegye II. Szerkesztette dr. Borovszky Samu. Budapest, 1909, 436. (A továbbiakban: Borovszky Samu, 1909)
- ²⁹ Pálóczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Gyomaendrőd, 1989, 47. (A továbbiakban: Pálóczi Horváth András, 1989)

- ³⁰ Györfly György: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990, 296. Hozzáfűzzük, hogy Mátyás király 1458. szeptember 8-án, Szegeden kelt levelében a szabadkai kunok (mint „igazi magyarok”) ügyéért száll síkra (Magyar Országos Levéltár, DL 88 331).
- ³¹ Pálóczi Horváth András, 1989, 95.
- ³² Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Írta Elekes Lajos, Lederer Emma, Székely György. Budapest, 1961, 148. (A továbbiakban: Elekes–Lederer–Székely, 1961)
- ³³ Magyar történet III. kötet. Írta Szegfű Gyula, Budapest, 1938, 561.
- ³⁴ Elekes–Lederer–Székely, 1961, 201.
- ³⁵ A kultúra világa. A magyar nép története. Szerkesztette Márkus László. Budapest, 1965. 318. (A továbbiakban: Márkus László, 1965)
- ³⁶ Szabó István, 1971, 191., 197.
- ³⁷ Bíró Ferencné–Csorba Csaba: Élet a középkori Európában és Magyarországon. Budapest, 1985, 50. (A továbbiakban: Bíró Ferencné–Csorba Csaba, 1985)
- ³⁸ Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerkesztette Kristó Gyula. Szeged, 1983, 397. (A továbbiakban: Szeged története 1., 1983)
- ³⁹ Borovszky Samu 1909, 436. Lásd még: Érszegi Géza: Adatok Szeged középkori történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI. Szeged, 1982, 39–41. (A továbbiakban: Érszegi Géza, 1982)
- ⁴⁰ Márkus László, 1965, 329.
- ⁴¹ Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Budapest, 1967, 8. (A továbbiakban: Eperjessy Géza, 1967)
- ⁴² Egyes vélemények szerint a viszonylag kései adatok a kunok jelenlétével magyarázhatók.
- ⁴³ Magyar Országos Levéltár, DL 92 290
- ⁴⁴ Szabó István, 1971, 197.
- ⁴⁵ Ferences Levéltár, Budapest, 1940. Fol. 44; 56. In: Fügedi Erik: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. Századok, 1977/5, 847–894.
- ⁴⁶ Magyar Országos Levéltár, DL 15 703
- ⁴⁷ Magyar Országos Levéltár, DL 18 514; DL 88 872; DL 88 902; DL 88 950
- ⁴⁸ Bíró Ferencné–Csorba Csaba, 1985, 61.
- ⁴⁹ Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstroma 1522-ből. Budapest, 1954, 7. (A továbbiakban: Szabó István, 1954)
- ⁵⁰ Szabó István, 1954, 9.
- ⁵¹ Érszegi Géza, 1982, 44.
- ⁵² Magyar Országos Levéltár, DL 89 104
- ⁵³ Magyar Országos Levéltár, Reprográfia 5586. doboz, 00055-ös számú oklevél. Állag: Gyulay–Kuun család oklevelek. Eredetije: Román SZK Akadémiája kolozsvári fiókjának történeti levéltára.
Lásd még: Engel Pál: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. In: Történelmi Szemle, 1995, 3. szám. 353–364.
- ⁵⁴ Szeged története 1., 1983, 606.

- 55 Vass Előd: A szabadkai náhije 1570. és 1578. évi összeírása a szegedi szandzsákbán. Kézirat, 1991. II. oldal. (A továbbiakban: Vass Előd, 1991)
- 56 Dr Olga Zirojević: Upravna podela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka. Zbornik za istoriju br. 1. Matica srpske. Novi Sad, 1970, 21.
- 57 Vass Előd, 1991, II. oldal
- 58 Mester Kálmán, 1942, 152.
- 59 Pálóczi Horváth András, 1989, 103.
- 60 Vass Előd, 1991, 2., 22., 26.
- 61 Györe Kornél: Adalékok Szabadka gazdaságtörténetéhez. *Üzenet*. 1973, 9. szám, 668.; Dobos János: Szabadka lakosságának 1578. évi összeírása. Koreni – Gyökerek, br. 1. Svedočenje vekova – Évszázadok vallomása. Szabadka 1991, 136. Megjegyezzük, hogy Vass Előd idézett kéziratából nem tűnik ki, hogy Szabadkán pénteken tartották a hetipiacot!
- 62 Magyar Országos Levéltár, Ur. et Cons. Fasc. 103. Nr. 47. Meggyőző bizonyítékok alapján állítják, hogy e dokumentum száz évvel később keletkezhetett.
- 63 Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. Kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége. II. kötet. Zombor, 1896, 442.
- 64 Magyar Országos Levéltár, Ur. et Cons. Fasc. 24. Nr. 80.
- 65 Magyar László: Melyik az igazi Cselebi? A török fordítások szabadkai vonatkozású buktatói. *Üzenet*, 1991, 11–12. szám, 859. Megjegyezzük, hogy Vass Előd fordításában „kis tengerecske” és nem „kis tó” olvasható! (M. L.)
- 66 Gyetvai Péter: Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. München, 1987, 115–116.
- 67 Hegedűs Antal: A bácskai jobbágyok a török hódoltság végén (1660–1680). *Létünk*, 1981. január–február, 1. szám, 147–169. (A továbbiakban: Hegedűs Antal, 1981)
- 68 Hegedűs Antal, 1981, 155., 169.
- 69 Hegedűs Antal, 1981, 155., 168.
- 70 Szeged története 1., 1983, 736.
- 71 Csongrád Megyei Levéltár, b/14 k. Liber Fundationum 1724–1907. (Alapítványok), fol. 32.
- 72 Szabadka szabad királyi város története. I. rész. Írta Iványi István. Szabadka, 1886, 73–74.
- 73 Istorijski arhiv – Történelmi Levéltár, Subotica. Térképtár, 3.1.2.54. („Grabe Illirisch prokop der Wojnischen Familie sonst Billichev, alwoh ihre Wasser-mühle vor Befreyung der Stadt Existiret hatte . . .”)
- 74 Eperjessy Géza, 1967, 13.
- 75 Magyarország török kincstári defterek. Fordította Lászlófalvi dr. Velics Antal. Bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte Kammerer Ernő. Második kötet. Budapest, 1890, XXVIII.
- 76 A török összeírások, Cselebi útleírása, valamint egyéb dokumentumok arról is tanúskodnak, hogy Szabadkán és környékén nem lehetett fejletlen a konyhakertészet, sőt a szőlészet sem.

- ⁷⁷ Török történetírók. Ford. és jegyz. Thury József. Török–magyar kori történeti emlékek. Második osztály: Írók. Budapest, 1893, 270.
- ⁷⁸ Magyarország története 1526–1686. Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál. 1. kötet. Budapest, 1987, 361. (A továbbiakban: Magyarország története 1526–1686. 1. kötet)
- ⁷⁹ Magyarország története 1526–1686. 1. kötet, 365. Lásd még: Magyarország története 1526–1686. Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál. 2. kötet, Budapest, 1987, 978. (A továbbiakban: Magyarország története 1526–1686. 2. kötet.)
- ⁸⁰ Dr Dušan J. Popović: Srbi u Vojvodini. Knjiga prva. Od najstarijih vremena do karlovačkog mira 1699. Novi Sad, 1957, 233. (A továbbiakban: Dr Dušan J. Popović, 1957). Lásd még: Magyarország története 1526–1686. 1. kötet. 365.
- ⁸¹ Dr Dušan J. Popović, 1957, 217.
- ⁸² Magyarország története 1526–1686., 2. kötet, 978.
- ⁸³ Uo. 1440.
- ⁸⁴ Uo. 1442.
- ⁸⁵ Lásd erről bővebben a következő dokumentumkötetekben: Slavko Gavrilović, Ivan Jakšić, Sreta Pecinjački: Grada o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII. veka. Carinarnice i kontumaci. Knjiga prva. Beograd 1985.; Slavko Gavrilović i Ivan Jakšić: Grada za privrednu i društvenu istoriju Bačke u XVIII. veku. Beograd, 1968; Slavko Gavrilović, Ivan Jakšić: Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početkom XVIII veka. Knjiga I. Beograd, 1987; Slavko Gavrilović: Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početkom XVIII veka. Knjiga II. Beograd, 1990
- ⁸⁶ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Habsburg-Lotharingisches Hausarchiv Kt. 50. Pag. 824–825. Lásd még: Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerkesztette Szita László. Pécs, 1987, 78–79.
- ⁸⁷ Borovszky Samu, 1909, 436.
- ⁸⁸ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül dr Đurđica Petrović: Prilog istoriji Bačke u XVI veku (Matica srpska, Zbornik za društvene nauke, br. 48. Novi Sad, 1967, 95–105.) című dolgozatát, amelyben szintén alaposan elemzi a T. Halasi–Kun által 1964-ben közzétett 1578. évi török adóösszeírást. A munkából kitűnik, hogy amíg Szabadka és Titel városiasodásának folyamata lassú, addig Bács és Zombor messze előttük járnak. Bácsón 92 kézműves 30 féle foglalkozást űz. A városban legtöbb a szabó (26) és a csizmadia (19). Zomborban 34 kézművest említ az adóösszeírás: legtöbb az építőmester (7) és a csizmadia (5). A szerző megállapítja, hogy Bácskában ekkortájt nem a keresztény, hanem a muszlimán lakosság foglalkozott kézművességgel.
- Szélesebb földrajzi vonatkozásban eleven képet fest a hódoltság korának kézművességéről többek között Takáts Sándor: Rajzok a török világból (II. kötet, Budapest, 1915, III. kötet, Budapest, 1917), aki különösen a XVI. és XVII. századi faragómolnárók, a nélkülözhetetlen faragómesterek elterjedtségére hívja fel a figyelmet. Ugyanis a háziesszközök és még sok más tárgy nagyobb részt fából készült.